

ИНТЕЛЛЕКТИДА НУҚСОНИ БЎЛГАН БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА ГЕОМЕТРИК ТАСАВВУРЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЙУЛЛАРИ

Рахимова Нозима

*Тошкент давлат педагогика университети Олигофренопедагогика йуналиш
магистри*

Аннотация: Ушбу мақолада интелектида нуқсони бўлган бошланғич синф ўқувчиларида геометрик тасаввурларини шакллантириш йўллари ёритилган. Интелектида нуқсони бўлган бошланғич синф ўқувчилардаги психологик ҳолатлар, мазкур масала юзасидан тадқиқотчиларнинг фикрларига муносабат билдирилган. Интелектида нуқсони бўлган бошланғич синф ўқувчилардаги геометрик тасаввурларни ва чизма-график кўникмаларнинг тўлиқсизлиги, конкретлиги, стереотиплилиги, фарқланмаганлигини, билим ва кўникмаларни янги вазиятларга, амалий фаолиятга ўтказишда қийинчиликларни ва уларнинг ҳаёт билан ёмон алоқаларини таҳлили берилди.

Калит сўз ва иборалар: интелект, нуқсон, бошланғич синф, ўқувчи, геометрик тасаввур, чизма-график, кўникма, тўлиқсизлик, билим, вазият.

Abstract: In this article, the ways of forming geometric ideas in elementary school students with intellectual disabilities are highlighted. The psychological conditions of primary school students with intellectual disabilities, the opinions of researchers regarding this issue are expressed. An analysis of the incompleteness, concreteness, stereotyping, non-differentiation of the geometric imagination and drawing-graphic skills of elementary school students with intellectual disabilities, difficulties in transferring knowledge and skills to new situations, practical activities, and their poor relationship with life was given.

Key words and phrases: intelligence, defect, primary class, student, geometric imagination, drawing-graphic, skill, incompleteness, knowledge, situation.

Умумий ва махсус психология ва педагогика соҳасидаги тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, болаларнинг мактабгача ва бошланғич синф ёши шаклнинг ҳиссий эталонларини ўзлаштириш учун сензитив давр ҳисобланади. Психология нуқтаи назаридан ўқувчилар томонидан билимларни ўзлаштириш жараёнидаги билимлар тушунчаларнинг пайдо бўлишига асос бўлиб хизмат қилади. Етарли ҳиссий тажрибани тўплаш умумий ақлий ривожланиш, фикрлаш жараёнини шакллантириш учун зарур асосдир. Ушбу жараён моддий ҳақиқат хусусиятларини фаол ўзлаштиришга асосланган. Улар объект билан бевосита алоқа қилишда аниқланади. Б.Г.Ананьев, П.А.Блонский, Л.С.Выготский, П.Я.Гальперин, Л.В.Занков, А.В.Запорожец, П.И.Зинченко, А.Н.Леонтьев, А.А.Люблинская, С.Л.Рубинштейн, Л.С.Сахаров, Б.М.Теплова, Е.В.Шорохова фикрича фаол фаолият тушунчаларни шакллантириш ва уларнинг сифат даражасини аниқлашнинг етакчи шарти деб ҳисобланади. Инсон

қўлининг объект билан ҳаракатлари миядаги ўлчам ва контур (шакл)нинг ва унинг ақлий "нусха" сининг шаклланишига олиб келади. Б.Г.Ананьев ва А.В.Запорожецнинг фикрига кўра, онгга ва биринчи сигнал тизимига энг кўп маълумот берадиган белги – бу объектнинг контуридир. Ақлий ҳаракатларнинг шаклланишида предмет-амалий фаолиятнинг, яъни тушунчаларни шакллантириш таркибидаги мантиқий компонентнинг етакчи роли аниқланди.

Шакл эталонларини ўзлаштириш уларни амалда қўллаш ҳаракатлари тизимини ўзлаштиришни назарда тутди. Ушбу ҳаракатларнинг шаклланиш босқичлари боланинг предмет-амалий фаолияти ва унинг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқдир. Предмет фаолиятда бола сезги ҳаракатларининг учта асосий турини ўзлаштириши керак:

□ янги ўзлаштирилаётган объект билан солиштирилаётганда унинг кўринишини аниқлайдиган, хусусиятлари жиҳатидан ўхшаш ёки унга яқинини аниқлаш ёки хотирада излаш (шакл қиёфасини янги объект билан солиштириш ва унинг шакли тўғрисида хулоса);

□ кейинчалик хулосаларнинг тўғрилигини тасдиқловчи қўшимча белгиларни излаш орқали идрок этилаётган объектни маълум бир тоифага шакли бўйича маълум тоифага киритиш;

□ бундай объектларга хос бўлган барча хусусиятларни белгилаш билан объектнинг хусусиятлари (шакли) тўғрисида якуний хулосани назарда тутувчи моделлаштириш.

Ўйин, самарали ва конструктив фаолият таъсири остида ушбу ҳаракатлар объектлар билан амалий ҳаракатлардан то уларни аста-секин қисқартиришга ва объектнинг хусусиятларини визуал равишда таниб олиш қобилиятига ўтишга қадар ривожланади. Болаларда объектни ақлий равишда қисмларга ажратиш қобилияти ривожланади, бунда болалар уларнинг ҳар бирини алоҳида кўриб чиқадилар ва кейин уларни бир бутунга бирлаштирадилар. Ақлий жараёнларни шакллантиришда асосий роль фаолиятнинг етакчи шакллариға тегишли. Бошланғич синф ёшида нормал ривожланаётган ва интеллектда нуқсони бўлган ўқувчиларда тасаввурларни шаклланиши таълим таъсирида амалга оширилади.

Интеллектда нуқсони бўлган ўқувчиларда геометрик тасаввурларни шакллантириш самарадорлигини таъминлаш йўллари излашда биз Л.С.Выготский тадқиқотларига таяндик. Нормал ва аномал боланинг ривожланиш йўналишларининг бирлиги, интеллектда нуқсони бўлган болаларни амалий машғулотлар жараёнида ва "амалий" ақл-идрокни дастлабки шакллантиришда ўргатиш зарурлиги, ривожланишдаги таълимнинг етакчи ўрни тўғрисида хулоса асос бўлди. Таълим ривожланишдан олдинда бўлиши ва унинг учун асос бўлиши керак.

Интеллектда нуқсони бўлган ўқувчилар тасаввурларнинг ўзига хос хусусиятлари Е.Бедор, К.И.Вересотская, Л.С.Выготский, Т.Н.Головина, Л.В.Занков,

М.В.Зверева, А.И.Липкина, Е.И.Липецкая, В.И.Лубовский, М.М.Нудельман, М.С.Певзнер, С.Я.Рубинштейн, В.Н.Синев, И.М. Соловьев, Ж.И.Шифнинг тадқиқотларида кўриб чиқилган.

Махсус мактабида математика дарсларида геометрик тасавурларларнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларнинг шаклланиши В.П.Гриханов, Н.Ф.Кузмина-Сыромятникова, Ю.Т.Матасов, М.Н.Перова, П.Г.Тишин, В.В.Эк ва бошқаларнинг ишларида кўриб чиқилган [67, 110, 125, 153, 198].

Тадқиқотчилар интеллектида нуқсони бўлган ўқувчилардаги геометрик тасавурларни ва чизма-график кўникмаларнинг тўлиқсизлиги, конкретлиги, стереотиплиги, фарқланмаганлигини, билим ва кўникмаларни янги вазиятларга, амалий фаолиятга ўтказишда қийинчиликларни ва уларнинг ҳаёт билан ёмон алоқаларини қайд этадилар. Ушбу маълумотлар бизнинг таъкидловчи тажрибамиз натижалари билан тасдиқланган.

Ўқувчиларнинг геометрик тасавурларнинг паст даражаси, сифатсизлиги, уларнинг чизма-график кўникмаларини етарли даражада қўлламаслиги сабаблари билим олиш фаолиятининг бузилишидир. Геометрия элементларини ўрганишда математика дарсларида самарали амалий фаолиятдан етарли даражада фойдаланмаслик шакл ҳақида тушунчаларни шакллантириш жараёнининг самарадорлигига салбий таъсир қилади.

Интеллектида нуқсони бўлган болаларда геометрик тасавурларни шакллантириш муваффақиятини таъминлайдиган педагогик шартларга қуйидагилар киради:

- етарли ҳиссий тажрибани тўплаш;
- уни умумлаштиришни ташкил этиш;
- уни бойитиш,
- ҳиссий ҳаракатларни идрок этиш бўйича махсус мақсадли иш;
- геометрик шаклларнинг оғзаки белгиланишини фаол луғатга киритиш

ва уларнинг ҳиссий тасвир билан мустаҳкам боғлиқлигини таъминлаш; ақлий ҳаракатларнинг шаклланиш босқичларига мос равишда боланинг фаол фаолиятини ташкил этиш.

Таълим жараёнида қуйидагиларни ҳисобга олиш керак: тушунчаларни шакллантиришнинг ёшга боғлиқ хусусиятлари (ақлий фаолият тури, фаолиятнинг етакчи тури), шунингдек, амалий фаолият жараёнида тушунчаларнинг ҳиссий таркибий қисмларини ўзлаштиришнинг уларнинг умумлаштирилиши ва назарий билимларни ўрганиш билан бирлашиши ақлий ҳаракатларнинг ривожланишига ёрдам беради. Ҳар бир бола нуқсонининг ўзига хослиги ва у билан боғлиқ бўлган геометрик материални ўзлаштириш хусусиятлари болаларнинг ажратилган гуруҳларини ҳисобга олган ҳолда индивидуал ва фарқланган ёндашувни талаб қилади. Ахборотни умумлаштириш, бирлаштириш мия фаолиятининг энг муҳим психофизиологик механизмидир. Фанлараро боғланишларни амалга ошириш фанларни ўқитиш

тизимда олинган маълумотларни умумлаштириш ва бирлаштиришга асосланади. Шу сабабли, фанлараро асосда зарур тўлиқлик, барқарорлик, яхлитлик ва самарадорликка эга бўлган тушунчаларни шакллантириш мумкин деган хулосага келиш мумкин. Буни физиологик ва психологик тадқиқотларда фанлараро боғланишни амалга ошириш ва тушунчаларни шакллантириш (рефлекс ва яхлит ассоциация) асосида ётувчи ақлий фаолият механизмларининг бирлиги ҳақидаги хулосалар тасдиқлайди [88, 89].

Математикани ўқитишнинг технология машғулоти билан ўзаро боғлиқлиги, амалий фаолият жараёнида объектнинг хусусиятларини фаол ўрганиб геометрик тушунчаларни шакллантириш жараёнига боғлашга имкон беради. Фанлараро интеграция турли хил шароитларда, ва фаолиятда геометрик тушунчаларни кўп марта такрорлаш ва амалий қўллаш имкониятини беради.

Дарсларда фанлараро боғланишларни қўллаш амалий қўлланилиши ва турли хил иш шароитларида геометрик материални кўриб чиқишга бир неча бор мурожаат қилиш имконини беради. Буларнинг барчаси геометрик тушунчаларни янада аниқроқ ва самаралироқ қилиш, уларни предметли ҳиссий таркиб билан тўлдириш имконини беради. М.Н.Перова ва В.В.Эк таъкидлаганларидек, ўқитувчи томонидан болалар эътиборини геометрик билимларнинг амалий аҳамиятига қаратиши таълим мотивациясини оширади ва онгли ўзлаштиришга ёрдам беради [153].

Фанлараро боғланишларни амалга ошириш ва шакл ҳақида сифатли тушунчаларни шакллантириш учун шарт-шароитларни таъминлаш усулларида бири - ушбу жараёнга конструктив фаолиятни киритишдир. Мазкур фикр интеллектда нуқсонли бўлган болаларга математикани ўргатиш методикасини ишлаб чиқишда қатнашган В.П.Гриханов, Н.Ф.Кузьмина-Сыромятникова, Ю.Т.Матасов, М.Н.Перова, С.М.Попович, П.Г.Тишин, В.В.Эк ва меҳнатни таълими методикасини ишлаб чиқишда қатнашган Н.П.Павлова, В.А.Шинкаренко илмий ишларида ўзлаштириш сифатини ошириш ва коррекцион-ривожлантирувчи масалаларни ҳал қилиш учун конструкциялашдан фойдаланиш имкониятлари қайд этилган. Конструкциялаш ўқувчиларнинг фазовий тушунчаларини, фикрлашини, нутқини, тасаввурини ривожлантиришга таъсир қилади

Махсус мактабда математикани ўқитишни ташкил этиш масалалари бўйича М.Н.Перова, В.В.Экнинг методик ишларида конструктив фаолият геометрик материалнинг технология таълими билан фанлараро боғланишларини амалга ошириш, билимларни ўзлаштиришни улардан фойдаланган ҳолда бирлаштириш имконияти сифатида қаралади [153].

В.А.Шинкаренко томонидан олиб борилган тадқиқотлар ўқувчиларнинг шакл ҳақидаги тасаввурларни геометрик билимларга асосланган фаолиятни амалга ошириш қобилиятини ва уларни янги шароитларга ўтказиш

қобилиятини шаклантириш учун ушбу фаолият туридан фойдаланиш самарадорлигини исботлайди [213].

Конструкциялаш фаолиятида қуйидаги кўникмалар шаклантирилади:

□ ўрганилаётган асосий геометрик шаклларни ва уларнинг қисмларини объектда таниб олиш;

□ уларни ажратиб кўрсатиш ;

□ мустақил равишда танланган қисмлардан берилган объектни моделлаштириш;

□ геометрик шаклларни белгиланган таркибий қисмларга бўлиш; чизмада туғилаётган шаклни тасвирлаш ва мавжуд чизмага кўра объект яратиш;

□ белгиланган шартларга мувофиқ моделларни ўзгартириш ва такомиллаштириш;

□ яшаш, кесиш, конструкциялаш жараёнида ўқувчилар геометрик шаклларнинг хусусиятларини кўриш, ажратиб кўрсатиш ва уларга ном бериш;

□ улардан тажрибали равишда ўз ишларида фойдаланиш.

Буюмларни тайёрлаш учун материаллар, уларнинг ўлчамларининг турфа хиллиги ўқитувчига кенг доирада ўрганилаётган геометрик шаклларнинг аҳамиятсиз хусусиятларини мажбурий ўзгартириш талабини амалга оширишга имкон беради. Бу шаклланган геометрик тушунчалар ва кўникмаларнинг умумлаштирилиш кўникмасини ривожланишига ёрдам беради. Шундай қилиб, интеллектида нуқсонли бўлган ўқувчиларда математика дарсларида технология фани бўйича ишларни бажариш ва геометрик тасаввурларни шаклантириш ўртасида яқин боғланишнинг ўрнатилиши иккала фанни ўзлаштириш самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Абдуллаева Б.С. Фанлараро алоқадорликни методологик-дидактик асослари (ижтимоий-гуманитар йуналишдаги академик лецейларда математика уқитиш мисолида). Пед. фан. доктори. дис. ... – Тошкент: ТДПУ.2006. - 230 б.
2. Алихонов С. Математика ўқитиш методикаси. - Т: “Ўқитувчи”, 1992. - 200 б.
3. Арипов М. Internet ва электрон алоқа асослари. - Т.: “Университет”, 2000. - 132 б.
4. Алимхўжаева Ф. Заиф эшитувчи болалар эшитиш қобилиятини риволантиришда дидактик материаллардан фойдаланиш. П. ф .н. дисс... автореф. – Москва: 1992. 18 б.
5. Амирсайдова Ш. Махсус педагогика тараққиётида Шарқ мутафаккирлари ғояларининг ўрни. Пед. фан. номз. дисс. автореф. – Т.: 2006. - 21 б.
6. Арушанова А.Г. Речь и речевое общение детей. /А.Г.Арушанова. – М.: “Мозаика-синтез”, 1999. - 272 с.

7. Астапов В.М. Дети с нарушениями в развития. – М.: Международная пед. акад. 1995. - 307 с.
8. Qutbiddinov A. N. THE TECHNOLOGY OF FORMING GEOMETRIC CONCEPTS IN PRIMARY CLASS STUDENTS WITH INTELLECTUAL DEFECTS BASED ON THE INNOVATION IDEA //INTEGRATION CLUSTER" ON THE BASIS OF INTERDISCIPLINARY RELATIONSHIPS." International Scientific and Current Research Conferences. – 2022.
9. Qutbiddinov A. N. THE TECHNOLOGY OF FORMING GEOMETRIC CONCEPTS IN PRIMARY CLASS STUDENTS WITH INTELLECTUAL DEFECTS BASED ON THE INNOVATION IDEA" INTEGRATION CLUSTER" ON THE BASIS OF INTERDISCIPLINARY RELATIONSHIPS //International Scientific and Current Research Conferences. – 2022. – С. 241-247.
10. Abidova, N. K. (2023). Psychological and pedagogical study of children with autism. *Oriental Journal of Education*, 3(03), 61-65.
11. Qutbiddinov, A. N. (2022). Technology of forming geometric concepts in primary class students with intellect defects on the basis of" integration Cluster". *Journal of Pharmaceutical Negative Results*, 6461-6466.
12. Nazokat, A. (2023). Autizm spektori buzilgan o 'quvchilarning bilish faoliyatining o 'ziga xos xususiyatlari. *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences*, 412-415.
13. Abidova, Nazokat. "Positive effects of formation of knowledge, skills and skills on the basis of interdisciplinary relations." *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal* 11.3 (2021): 2505-2510.
14. Qutbiddinovna A. N. AUTIZM SPEKTORLI BOLALARDA IJTIMOYIY-MAISHIY MALAKALARNI RIVOJLANTIRISH: doi. org/10.5281/zenodo. 10555394 //ILM-FAN YANGILIKLARI KONFERENSIYASI. – 2024. – T. 1.№. 1.
15. Obidova, B., & Abidova, N. Q. (2023). RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALAR LUGAT BOYLIGINI RIVOJLANTIRISH. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 417-419.
16. Abdupattayeva, D., and N. Q. Abidova. "IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARNI INKLUZIV TA'LIMGA KIRITISH UCHUN ULARNING OTA-ONALARINI TAYYORLASH YO 'LLARI." *QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI* (2023): 758-760.
17. No'monjonova, R., & Abidova, N. Q. (2023). IMKONIYATI CHEKLANGAN YOSHLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASH. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 448-450.
18. Sharobidinova F., Abidova N. Q. AUTIZMGA EGA BOLALARNI PSIXOLOGO-PEDAGOGIK O 'RGANISH //QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI. – 2023. – С. 761-763.
19. Ubaydullayeva M., Abidova N. Q. O 'ZBEKISTONDA AQLI ZAIF BOLALARNI ERTA TASHXIS QILISH MUAMMOLARI //QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI. – 2023. – С. 764-766.